

The background of the book cover is a dark, atmospheric photograph. It depicts a person in a trench coat and hat, seen from behind, standing on a wooden pier or dock. The person is looking out over a body of water at night. A bright light source, possibly a street lamp or a reflection, creates a shimmering path of light across the water's surface. In the upper left corner, a bridge with several illuminated arches spans the scene. The overall mood is mysterious and noir.

Jan Tomášek

ÚVOD DO KRIMINOLOGIE

Jak studovat zločin

Upozornění pro čtenáře a uživatele této knihy

Všechna práva vyhrazena. Žádná část této tištěné či elektronické knihy nesmí být reprodukována a šířena v papírové, elektronické či jiné podobě bez předchozího písemného souhlasu nakladatele. Neoprávněné užití této knihy bude **trestně stíháno**.

Používání elektronické verze knihy je umožněno jen osobě, která ji legálně nabyla a jen pro její osobní a vnitřní potřeby v rozsahu stanoveném autorským zákonem. Elektronická kniha je datový soubor, který lze užívat pouze v takové formě, v jaké jej lze stáhnout s portálu. Jakékoliv neoprávněné užití elektronické knihy nebo její části, spočívající např. v kopírování, úpravách, prodeji, pronajímání, půjčování, sdělování veřejnosti nebo jakémkoliv druhu obchodování nebo neobchodního šíření je zakázáno! Zejména je zakázána jakákoliv konverze datového souboru nebo extrakce části nebo celého textu, umisťování textu na servery, ze kterých je možno tento soubor dále stahovat, přitom není rozhodující, kdo takovéto sdílení umožnil. Je zakázáno sdělování údajů o uživatelském účtu jiným osobám, zasahování do technických prostředků, které chrání elektronickou knihu, případně omezují rozsah jejího užití. Uživatel také není oprávněn jakkoliv testovat, zkoušet či obcházet technické zabezpečení elektronické knihy.

Autor děkuje za cenné rady a připomínky kolegům z Institutu pro kriminologii a sociální prevenci, zejména pak M. Scheinostovi, P. Zemanovi, J. Rozumovi, P. Kotulanovi a J. Vlachovi.

PhDr. Jan Tomášek, Ph.D.

ÚVOD DO KRIMINOLOGIE

Jak studovat zločin

Vydala Grada Publishing, a.s.
U Průhonu 22, 170 00 Praha 7
tel.: +420 234 264 401, fax: +420 234 264 400
www.grada.cz
jako svou 3958. publikaci

Odpovědná redaktorka Mgr. Iva Krejčová, Ph.D.
Sazba a zlom Milan Vokál
Počet stran 216
Vydání 1., 2010

Recenzovala:
doc. PhDr. Vratislava Černíková, CSc.

Vytiskly Tiskárny Havlíčkův Brod, a.s.
Husova ulice 1881, Havlíčkův Brod

© Grada Publishing, a.s., 2010
Cover Photo © fotobanka Allphoto

ISBN 978-80-247-2982-4 (tištěná verze)
ISBN 978-80-247-6945-5 (elektronická verze ve formátu)
© Grada Publishing, a.s. 2011

OBSAH

Úvodem	7
1. Kriminologie jako věda o kriminalitě	11
Legální definice zločinu a její nedostatky	12
Sociologická definice zločinu a její omezení	14
Kriminologie jako věda empirická	18
Kriminologie jako věda multidisciplinární	21
Kriminologie a kriminalistika	23
Kriminologie ve světě	24
A nyní trochu skromněji...	28
2. Kriminalita v médiích	32
Mediálně zajímavé zločiny	35
Teorie morální paniky	42
Postoje veřejnosti ke kriminalitě	45
Díky médiím každý odborníkem?	56
3. Kriminalita v kriminálních statistikách	58
Jak se „počítá“ kriminalita	61
Latentní kriminalita	72
Faktory zkreslující kriminální statistiky	78
Kriminální statistiky v České republice	84
Statistiky ano, statistiky ne?	85
4. Kriminalita v kriminologických výzkumech	88
Self-reportové studie	90
Vývojová kriminologie a longitudinální výzkumy	96
Slabiny self-reportových studií	99
Viktimologické studie	101
Strach ze zločinu	107

Nedostatky viktimologických studií	114
Od popisu k vysvětlení	116
5. Příčiny kriminality	118
Obdaření svobodnou vůlí, nebo jen loutky v nenechavých rukách?	120
Klasická a neoklasická kriminologie	121
Kriminologie pozitivistická	126
Biologické kriminologické teorie	129
Psychologické kriminologické teorie	135
Sociologické kriminologické teorie	139
Kdo má tedy vlastně pravdu?	146
6. Kriminalita a její oběti	148
Viktimnost a viktimizace	153
Primární a sekundární viktimizace	158
Restorativní justice	163
7. Kontrola kriminality	169
Strategie represivní	170
Strategie preventivní	183
Kontrola kriminality, kontrola kriminalitou?	192
Pár slov závěrem aneb Kriminologie jako jídelní lístek	195
Seznam literatury	198
Rejstřík věcný	207
Rejstřík jmenný	212

ÚVODEM

Téma zločinu provází naše životy každým dnem. Není přitom vůbec nutné, abychom trestné činy sami páchali, případně byli jejich bezprostřední obětí, a nemusíme se dokonce bojem s kriminalitou zabývat profesionálně coby policisté, soudci nebo jiní pracovníci v oblasti prosazování práva. Skutečnost se má tak, že znepokojující informace o zločinech všeho druhu se na nás valí takřka ze všech stran, a dalo by dost práce, abychom se jim, byť třeba jen na krátký čas, zcela vyhnuli. Zločin je dnes nedílnou, a v případě některých televizních stanic či deníků zcela zásadní součástí mediálního zpravodajství. Stejně tak objevili toto téma a trvalý zájem voličů o něj již dávno politici, a tak prohlášení, týkající se radikálního omezení kriminality jsou dnes nezbytným prvkem volebních programů většiny stran bez ohledu na zemi či konkrétní ideologické směřování. A ačkoli by výše uvedené mohlo samo o sobě stačit, abychom se myšlenkami na kriminalitu cítili přesyceni, přesto řada z nás dobrovolně věnuje zločincům a jejich pronásledovatelům také nemalou část svého volného času. Rozhodneme-li se totiž pro večer strávený v kině, u televizní obrazovky nebo četbou knihy, je dost pravděpodobné, že příběh, který pro nás autoři či dramaturgové přichystali, bude kriminální zápletku rovněž obsahovat.

Ve výzkumech veřejného mínění se kriminalita a její jednotlivé podoby trvale objevují jako jeden z hlavních problémů, které občany trápí, a u nichž jsou navíc silně nespokojeni s tím, jak se ho odpovědným institucím daří řešit. Mnohdy se zdá, že negativní jevy jako násilí, korupce či organizovaný zločin se postupem času vymkly jakékoli kontrole a nabývají hrozivých rozměrů. O kriminalitě a jejím omezování se tak neustále a při nejružnějších příležitostech živě diskutuje, televizními studií počínaje a hospodami všech cenových skupin konče. Nelze přehlédnout, že takřka nikdo, kdo se do debat tohoto druhu zapojí, neskrývá pocit, že příslušným věcem nejen rozumí a má o nich ucelený a dlouhodobý přehled, ale současně je sám schopen nabídnout a popsat řadu účinných opatření, jimiž by bylo možno míru zločinu v naší společnosti výrazně snížit. Těm, kdo potřebnou formální moc alespoň teoreticky mají, však podobný úspěch očividně uniká. Zdá se

proto, že vcelku výstižně přirovnává britský kriminolog J. Muncie (2001) kriminalitu a diskuse o ní k problematice počasí. Také o něm všichni a stále dokola mluví, také na něj a na jevy s ním spojené se nikdo nezdráhá vyslovit svůj názor, a přesto to v součtu vypadá, že s tím, jak se bude vyvíjet, není nikdo z nás schopen nic udělat.

Suverénnost, s jakou se většina z nás vyjadřuje ke zmíněným otázkám, může být do jisté míry zrádná. Ačkoli si opravdu nemůžeme stěžovat, že by se nám zpráv o kriminalitě dostávalo poskrovnu, jen málokdo se pozastavuje nad tím, o jaký typ informací jde a jakou vypovídací hodnotu vzhledem k realitě mají. Důkaz, že je cosi v nepořádku s obecnými představami o trestné činnosti, podávají nedávné výzkumy, podle nichž se většina obyvatel České republiky skálopevně domnívá, že kriminalita v posledních letech soustavně roste. Letmý pohled do kriminálních statistik přitom ukazuje na trend opačný. Obdobně mají lidé tendenci přeceňovat výskyt deliktů, jako jsou vraždy a znásilnění, a naopak spíše podceňovat ty druhy kriminality, které v její celkové skladbě dominují. Kupodivu ale platí, že ani navýsost pečlivé a pravidelné sledování kriminálních statistik nás neochrání před řadou zkreslení a omylů, často dosti zásadních.

Kniha, kterou držíte v rukách, by měla sloužit jako určité vodítko pro každého, kdo se nad kriminalitou a jevy s ní spojenými hodlá zamýšlet hlouběji. Jejím cílem je vyzbrojit čtenáře vědomostmi, které mu následně umožní nahlédnout danou problematiku náležitě kriticky, stejně jako nepodlehnout mýtům a polopravdám, o něž v těchto souvislostech není nouze. Název napovídá, že autor se současně pokouší přiblížit základy oboru zvaného kriminologie. Právě ona dokáže na mnoho otázek, které bychom si ve vztahu ke kriminalitě jako závažnému společenskému problému mohli a měli klást, vcelku uspokojivě odpovědět, případně se o to alespoň upřímně a s využitím objektivních a ověřených vědeckých metod snažit. Platí bohužel, že ve srovnání s jinými evropskými zeměmi je u nás tento obor dosud spíše popelkou, skromně přešlapující kdesi v přítmí a jen pokradmu okukující, jak si většinu dostupné pozornosti v existujících diskusích o zločinu usurpují mnohem slavnější sestry psychologie, sociologie či trestněprávní věda. Jen závistivě zatím čeští kriminologové vzhlíží ke svým kolegům v zahraničí, kteří se realizují v podmínkách samostatných a uznávaných univerzitních či státem podporovaných pracovišť, obklopeni neustále se rozrůstajícím počtem studentů a publikující v úzce zaměřených kriminologických časopisech a nakladatelstvích.

Bylo by ovšem chybou tvrdit, že čeští čtenáři dosud neměli možnost setkat se v produkci domácích vydavatelství s kriminologickými texty. Učebnice

kriminologie u nás již opakovaně vyšly, stejně jako se každým rokem objevuje několik publikací Institutu pro kriminologii a sociální prevenci, shrnujících výsledky výzkumů, které toto, u nás zatím stále jediné pracoviště svého druhu, uskutečňuje. Když však porovnáme stav na našem knižním trhu se stavem v zahraničí, jeví se přinejmenším jako neuspokojivý. Zvláště citelně tu chybí texty, které by kriminologii srozumitelně přiblížily všem potenciálním zájemcům bez ohledu na to, zda půjde o studenty příbuzných humanitních oborů, odborníky z praxe, anebo o občany, jimž nestačí běžný obraz zločinu podávaný médii. A právě takový cíl si klade tato práce.

Hned na úvod je třeba předznamenat, že psát o kriminalitě vyžaduje trochu jiný přístup, než bývá u publikací, nabízejících základy určitého vědního oboru, obvyklý. Běžně totiž autor vychází z předpokladu, že čtenář o příslušném tématu mnoho neví, neboť i proto si jeho knihu opatřil. Text lze v takových případech pojmut jako poutavou exkurzi do neznámých končin, kde je autor zkušeným průvodcem a čtenář dychtivým a vděčným pozorovatelem, pro nějž je vše nové, neokoukané a překvapující. Kriminologie má tu smůlu, že potěšení stejného druhu se jí v zásadě nedostává. Tvářit se, že čtenář dosud neměl nejmenší tušení o existenci zločinu a že jaktěživ neslyšel a nepřemýšlel o tom, jak by s ním společnost měla bojovat, je nemyslitelné. Pokud by se autor o něco takového pokusil, byl by nejen za blázna, ale především by riskoval, že většina čtenářů zavře jeho knihu dřív, než dorazí na konec první kapitoly. Všechných informací o kriminalitě se kolem nás nabízí tolik, že daleko spíše než jejich nedostatek hrozí, že se jimi přejíme. Co s tím, když si někdo přesto uloží úkol napsat úvod k tématu, o němž již všichni tolik slyšeli?

Východisko, na němž tato práce staví, je následující. Kriminologii se pokusí představit jako jeden z mnoha způsobů nazírání na kriminalitu. Ani v nejmenším nebude usilovat, aby čtenář nabyl dojmu, že jsou to právě a pouze kriminologové, kdo má výhradní patent na všechny znalosti o zločinu a zločincích. Stejně jako můžeme kriminalitu studovat z pozice kriminologie, lze se o ní mnohé dozvědět také z mediálního zpravodajství nebo z publikací příbuzných vědních oborů. Pohled, který nám na zločin otevře kriminologie, je však poměrně specifický, neboť se zformovala a rozvíjela v určité historické době a v určitých společenských podmínkách, které do značné míry předurčily její charakter i směřování. Vystihuje-li ji něco, pak především důraz na empirické poznatky a jejich praktickou využitelnost na straně jedné, a multidisciplinární přístup k předmětu vlastního zkoumání na straně druhé. V tom je ve vztahu ke všem ostatním způsobům, jak lze kriminalitu nahlížet, informovat o ní a přemýšlet o možnostech její kontroly,

jedinečná. Pokud se vrátíme k příměru o exkurzi do neznámých krajin, setkání s kriminologií by mělo představovat zkušenost zvláštního druhu. Bude to výlet do končin sice dobře známých a mnohokrát navštívených, ale průvodce při něm udělá vše pro to, aby je každý, kdo má zájem, uviděl v nových a dosud netušených barvách. Nezbyvá než věřit, že takový zážitek bude pro čtenáře zajímavý a přínosný.

1. KRIMINOLOGIE JAKO VĚDA O KRIMINALITĚ

Samozřejmost, s jakou je většina z nás připravena pustit se kdykoli do diskuse o **kriminalitě**, naznačuje, že tento termín je užíván jako cosi jasné a zřetelně daného, pod čím si všichni představíme totožný okruh jevů. Vystoupí-li v televizi mluvčí Ministerstva vnitra se sdělením, že kriminalita meziročně vzrostla nebo klesla o pět či deset procent, jakoby automaticky se předpokládá, že diváci nebudou mít s porozuměním takové zprávy sebe-menší problém. Podobného dojmu můžeme nabýt o **kriminologii** jako vědním oboru, který, jak název napovídá, se kriminalitou a jejím studiem zabývá (samotné slovo kriminologie vzniklo jako složenina latinského výrazu „crimen“, tedy zločin, a řeckého „logos“, nauka nebo vědění). I zde budeme očekávat, že předmět kriminologického bádání je jednoznačně dán a není důvod jakkoli zpochybňovat, čím se kriminologové mají, eventuálně nemají zabývat. Za určitý rozmar kriminologů samotných bychom proto mohli považovat, že pokud mezi nimi existuje vleklý a vyčerpávající spor, pak právě o adekvátní vymezení samotného termínu kriminalita.

Na první pohled se zdá, že zde není proč váhat. Klíčem, podle něhož snadno označíme určité jednání za jednání kriminální, je nepochybně **trestní zákon**. Kriminalita pak vcelku jednoduše představuje souhrn takových forem chování, které trestní právo posuzuje jako trestné činy (srov. Coleman et al., 2000). Přesto se nemálo kriminologů proti tomuto vymezení bouří, byť tím v zásadě nedělají nic jiného, než že si komplikují vlastní práci. Jde o to, že zmíněné pojetí, zpravidla chápáné jako **legální definice kriminality**, v sobě skrývá několik zásadních nedostatků. První z nich, který stojí za uvedení, nutně potěší každého, kdo si libuje v paradoxech. Pokud je vymezení kriminality bytostně spjata s trestními zákoníky, pak se zcela logicky vnučuje úvaha, že jakmile by neexistovalo trestní právo, neexistovala by ve společnosti ani kriminalita. Jak v tomto duchu ironicky poznamenává S. Jones (2006), trestní zákon je tím pádem sám o sobě hlavní příčinou zločinu. Výroky tohoto typu přirozeně mohou znít až přespříliš akademicky a na honu vzdáleně potřebám praxe či zkušenostem běžných občanů, avšak

jak naznačí následující řádky, legální definice kriminality vyvolává pochybnosti také z dalších důvodů.

LEGÁLNÍ DEFINICE ZLOČINU A JEJÍ NEDOSTATKY

Spoléhat se při vymezení kriminality zcela a pouze na trestní právo je zrádné i pro to, že samotné trestní zákoníky procházejí takřka neustálými změnami. Díky tomu se stává, že v určitém historickém období je jistý druh jednání považován za trestný čin, a člověk tak za něj může být stíhán a odsouzen, zatímco v době jiné nikoli, přestože svou podstatou půjde stále o tentýž jev. Trestní zákony ostatně nejsou nic jiného než **sociální konstrukt**, který si v příslušné době vytváří sama společnost, aby regulovala chování svých členů (Muncie et al., 2001). Názory, co je třeba tímto způsobem upravovat, se přitom mohou v průběhu času měnit, a to i výrazně. Příklady nalezneme řadu. Historicky lze mimo jiné vystopovat značné změny přístupu společnosti k drogám a alkoholu, k potratům či k homosexualitě. V domácí kriminologické literatuře bývá při této příležitosti citován § 109 trestního zákona z roku 1961, který za trestný čin považoval opuštění republiky (viz např. Kuchta et al., 2005). Málokdo z nás by o jedinci, který se takto provinil, patrně uvažoval jako o „typickém zločinci“, nicméně přísné lpění na definici kriminality jakožto chování, které přesně a jednoznačně vymezuje existující trestní zákon, by si takové hodnocení žádalo.

Vzpomínka na totalitní režim má význam také z jiného důvodu. Je třeba pamatovat, že za každým zákonem stojí zcela konkrétní sociální, ekonomické a politické podmínky, v nichž vzniká, a které tak nutně odráží. Pokud tudíž kriminalitě rozumíme jako jevům, jež příslušná společnost zapovídá, je nezbytné dohlédnout k procesům, v nichž jsou trestní zákony formovány. Trochu překvapivě se na to nejednou zapomíná, a to i na poli kriminologie. Setkat se díky tomu můžeme s vědomou či nevědomou tendencí kriminalitu čas od času **antropomorfizovat**, tj. připisovat jí vlastnosti a schopnosti živého organismu. Za takových okolností se o ní náhle nemluví jako o souboru jednání, která nacházejí svůj věrný odraz v konkrétním zákoně, přijatém konkrétními poslanci a v konkrétním čase, ale jako o jakémsi démonu, který si žije svůj vlastní a na nás spíše nezávislý život, mezi jehož projevy podle všeho bohužel patří zejména samovolný a nekontrolovatelný růst. Jak si ukážeme v jedné z následujících kapitol, k tomu, aby tento démon přišel

o pěkný kus svého hříšného těla, přitom někdy postačí náležitě hustý les rukou v poslanecké sněmovně. Je k tomu nutné například pouze to, aby zákonodárci zvýšili hranice, které oddělují trestné činy od přestupků, v rámci kriminálních statistik neevidovaných.

Stojí za povšimnutí, že těsné sepětí mezi politikou a trestními zákony je pověstným trnem v oku mnoha kriminologů hlásícím se k tzv. kritickým či radikálním proudům. Poukazují na skutečnost, že jedinci, respektive sociální vrstvy, které mají přístup k moci a k prosazování vlastních ekonomických a politických zájmů, mohou trestní zákony využívat ve svůj prospěch, a zejména pak k udržení jim vyhovujícího společenského stavu. I jejich méně politizujícím kolegům je nicméně jasné, že oddělovat zákonná vymezení zločinu od podmínek, v nichž k tomuto vymezování dochází, je vskutku nemožné. Také proto je jednou z nejpůvodnějších a v učebnicích nejčastěji uváděných definic kriminologie ta, jejímž autorem je **E. Sutherland** (srov. Newburn, 2007). Podle něj jde o studium procesů, jak jsou vytvářeny zákony, jak porušovány a jak společnost na toto porušování reaguje.

Citlivost některých kriminologů na výše nastíněný problém lze dobře ilustrovat diskusí, která se před časem rozořela ohledně udílení mezinárodní Stockholmské kriminologické ceny. Tou se od roku 2005 rozhodla švédská vláda ve spolupráci s Mezinárodní kriminologickou společností (ISC) a ve stylu Nobelovy ceny odměňovat význačné osobnosti, které mimořádnou měrou přispěly k rozvoji oboru. Někteří autoři jako F. Balvig či N. Christie však v této ceně spatřují ohrožení samotné podstaty kriminologie jako společenskovědního oboru. V tradici zmíněné Sutherlandovy teorie je totiž podle nich zcela nezbytné, aby si kriminologie zachovávala k jednotlivým vládám a jejich kriminální politice vždy a za všech okolností nezávislý přístup. Jakmile je tento princip narušen, byť v podobě chvályhodného úmyslu vyzdvihnout a finančně odměnit dílo předního kriminologa, je zde riziko, že státní instituce se budou následně stále více vměšovat do rozhodování o tom, jak se má tento obor dále vyvíjet (viz Balvig et al., 2008).

Nabízí se myšlenka, zda jde pojmenovat alespoň určitou, byť svým rozsahem třeba i nevelkou skupinu jevů, které byly a jsou za zločin považovány ve všech dobách a kulturách, tedy univerzálně. Často je v této souvislosti citován italský kriminolog **R. Garofalo**. Podle něj je prokázání jejich existence v podstatě nemožné (srov. Jones, 2006). Přesto považoval za užitečné označit některé zločiny jako **zločiny přirozené**, jimiž bychom měli chápat skutky, pro které je trestní postih charakteristický takřka v každé zemi či v každém historickém období, neboť zločinná jsou již svou podstatou. Řadil

mezi ně především vraždu, znásilnění, loupež a krádež. Ostatní delikty již naproti tomu odrážejí vůli zákonodárců a jsou mnohem nápadněji podmíněny příslušnou dobou, respektive v ní prosazovanou trestní politikou. Ani tato klasifikace však není zcela průkazná. Vezmeme-li jako příklad zabití jednoho člověka druhým, není těžké nalézt řadu okolností, za nichž ani tento skutek nemusí nutně vést ke stíhání pachatele (sebeobrana, válečný stav, poprava, v některých zemích též euthanasie).

Legální definice kriminality svazuje kriminologům ruce ještě z jiného důvodu. Jestliže se určitý čin stává trestným pouze na základě zákona, pak zločincem je výhradně ten, kdo byl podle stejného zákona řádně stíhán a uznán vinným. Jen ti nejnaivnější z nás se ale mohou domnívat, že každý, kdo zákon poruší, se stane objektem zájmu a péče orgánů činných v trestním řízení. Jak si doložíme později, mnohé naopak silně nasvědčuje tomu, že řada deliktů zůstává neodhalena. Studie, zaměřené pouze na jedince, kteří za své skutky formálně pykají, by tak přehlížely pořádný kus reality. Kriminologie by pak nebyla objektivní vědou o zločinu a zločincích, ale pouze o několika vybraných osobách, které si nedávají pozor a nechají se při páchání trestných činů chytit.

SOCIOLOGICKÁ DEFINICE ZLOČINU A JEJÍ OMEZENÍ

Nepřehlédnutelné slabiny legální definice kriminality vedou mnohé kriminology k pokusům vymezit zločin vhodnějším způsobem. K nejproslulejším patří práce **T. Sellina** z konce třicátých let 20. století. Byl názoru, že kriminologie by se rozhodně neměla omezovat na trestní zákony a jejich překračování, ale daleko spíše se v obecnější rovině zaměřit na porušování **morálních či sociálních norem**. Vycházel z předpokladu, že v každé společnosti existují určité standardy chování, jejichž dodržování se od jedince očekává, a nedodržování je určitým způsobem sankcionováno (například veřejným míněním), avšak pouze část z nich nachází svůj odraz v trestním zákoně. Pokud si kriminologie hodlá nárokovat postavení vědeckého oboru, je vyloučeno, aby předmět jejího bádání určovali výhradně zákonodárci, kteří sami o sobě vědci nejsou (srov. Jones, 2006). Autoři držící se této linie uvažují proto v souvislosti s náplní kriminologického zkoumání hovoří spíše v termínech sociálních deviací (eventuálně sociálně patologických jevů, asociálního chování nebo nonkonformního či rizikového jednání). Krimi-

nologii se za těchto podmínek rázem otevírá nejen šance zbavit se osudové závislosti na zákonech, ale současně i zahrnout do pole svého zájmu takové projevy lidského chování, na něž sice trestní zákon nepamatuje, avšak společnost je přesto vnímá jako nežádoucí, deviantní či závadové.

Příkladem takového jevu může být prostituce, která v řadě zemí (včetně České republiky) není sama o sobě považována za trestný čin. Přesto se na osoby, které ji provozují, nahlíží jako na jedince vymykající se společenským normám. Poskytování sexu za úplatu navíc představuje určité „předpolí“ kriminality, neboť mnohé trestné činy, které již pozornosti zákonodárců neunikly, s ním poměrně úzce souvisejí (mimo jiné kuplířství či obchodování s lidmi). Zdá se proto zcela přirozené, že řada kriminologů se ve svých výzkumech prostitucí zabývá, byť se v tradici legální definice o kriminalitu nedělná.

Pojetí, které zločin nahlíží v takto širší a na trestních zákonech nezávislé rovině, bývá popisováno jako **sociologická definice kriminality**. Její výhodou kromě jiného je, že daleko věrněji než definice legální podchycuje široké spektrum problémů, které veřejnost ve vztahu k vlastní bezpečnosti vnímá a prožívá jako ohrožující. Kriminalita, jak ji vymezuje zákon, je totiž pouhou „špičkou ledovce“, pod níž se nachází nepřeborné množství dalších, byť trestními kodexy neregulovaných jevů, jejichž existence občany rovněž více či méně znepokojuje. Jde kupříkladu o méně závažné projevy vandalismu, rušení nočního klidu nepřizpůsobivými občany, bezdomovce či opilce na veřejných prostranstvích (srov. Muncie et al., 2001). Lze se ostatně domnívat, že míru obav veřejnosti z určitých situací nebo jedinců bezprostředně neovlivňuje fakt, zda na takové problémy trestní zákon pamatuje, případně za jakých podmínek. Může se naopak stát, že určité jevy trápí občany více a vzbuzují větší negativní emoce než padělání a pozměňování známek nebo křivé tlumočení, které pozornosti našich zákonodárců neunikly, a představují proto skutkové podstaty trestných činů.

Je-li vysloven požadavek na kritický přístup kriminologů k sociálním, politickým a ekonomickým podmínkám, za nichž vznikají trestní zákony, zdá se, že sociologická definice zločinu je naprosto ideálním východiskem pro jakékoli bádání. Morální normy, na jejichž porušování staví, se jeví jako cosi nezpochybnitelného, a navíc pevně spjatého se samou podstatou života a organizace společnosti. Přesto platí, že také tento přístup má svá omezení, která vytrvale brání, aby se v kriminologii prosadil na úkor legální definice, tedy jako jediné a všemi bez výhrad uznávané pojetí. Jedním z nich je evidentní **neurčitost či vágnost** takto formulované definice. Málo-

kdo asi pochybuje, že pro společnost jsou charakteristické určité normy, jejichž narušení je vnímáno jako ohrožující, a narušitel sám jako deviant. Pokusit se o jejich přesný, ucelený a trvalý výčet, je však nemožné. K takovému tvrzení nás opravňují minimálně následující skutečnosti:

- Obdobně jako trestní zákony, vyvíjejí a mění se i morální normy. Chování, které bylo považováno za nemístné či výstřední před sto lety a člověk za něj musel očekávat odsouzení ze strany svého okolí, může být nyní zcela běžným. Nebude proto budit ani zájem ostatních, natož pak jakékoli morální pohoršení (příkladem může být odvážný styl oblékání či zveřejňování detailů z vlastního intimního života).
- Značné proměny norem budeme sledovat také tehdy, vydáme-li se na cestu po různých zemích nebo kulturách. Odlišnosti mohou být někdy natolik silné, že ve svém důsledku vedou až k vzájemnému nepochopení, netoleranci a konfliktům (například rozdíly mezi islámskými zeměmi a „Západem“).
- Univerzální platnost morálních norem je zpochybnitelná dokonce i v rámci jedné země. Jinak budou hodnotit určité chování jako žádoucí nebo nežádoucí mladí lidé, a jinak lidé starší, jinak věřící a jinak ateisté a jinak příslušníci majoritního obyvatelstva ve srovnání s členy nejružnějších subkultur nebo hnutí inklinujících k alternativním způsobům života.
- K tomu, aby bylo chování označeno jako odchylující se od morálních norem, není podstatný pouze jeho vlastní obsah (tedy co jedinec činí), ale též celkový kontext, v němž se odehrává. Určujícími jsou přitom jak faktory situační, tak faktory spojené s osobou, již se věc týká (jiné projevy budeme tolerovat dítěti, jiné dospívajícímu a zcela jiné dospělému, a obdobně jiné chování očekáváme na svatbě a jiné na pohřbu, jiné v divadle a jiné na fotbalovém stadionu).
- Velmi záleží na tom, kdo konkrétně bude morálnost či amorálnost určitého jednání posuzovat a hodnotit. V řadě případů se totiž jednotliví lidé nemusí shodovat, co je a není přípustné – příkladem budiž názory a postoje k užívání alkoholu nebo k manželské nevěře. Čí pohled je ale správný?

Uvedené námítky jsou pro některé kriminology natolik pádnými, že odmítají jakékoli výroky o univerzálně platných normách, s nimiž by všichni a bez rozdílu souhlasili. Odpověď na otázku, co je a co není deviantní, se podle nich bude vždy odvíjet od toho, komu ji zrovna položíme. Teorie, stavící se k problematice sociálních deviací tímto stylem, se obvykle označují jako **teorie relativistické**. Jejich příznačným rysem je, že se zajímají przede-

vším o reakce publika či veřejnosti na určité chování, neboť deviantní je podle nich pouze to, co je takto označeno ostatními.

Rozdílný pohled, který mohou mít různí lidé na normy a jejich porušování, bývá v domácí i zahraniční literatuře s oblibou dokládán výzkumem J. Simmonse z konce šedesátých let 20. století. Respondenti v něm z nabízeného seznamu vybírali typy osob, které považují za devianty (srov. např. Muncie et al., 2001; Munková, 2004). Ačkoli se v odpovědích podle očekávání nejčastěji objevovali vražedci, recidivisté, prostitutky nebo narkomani, není možné ignorovat, že pro některé z dotázaných si označení „deviant“ zasloužili také ateisté, komunisté, rozvedení lidé, pacifisté, a dokonce i tehdejší prezident USA.

Ani kriminolog, upínající se k sociologické definici zločinu a upřednostňující pojem „sociální deviace“ před pojmem „trestný čin“ se tak bohužel nezbaví řady pochybností o samé podstatě svého oboru. Otázku si proto položme takto – existuje vůbec cesta, jíž se lze ze sporů o vyhovující vymezení kriminality vymanit? Určitě ano, připustíme-li, že v kriminologii stejně jako v běžném životě je občas nejen možné, ale dokonce velmi praktické činit rozumné kompromisy. Většina kriminologů si tak postupem času zvykla zaujmout k výše diskutovanému problému střízlivý a pragmatický přístup. Trestní zákon si navykli chápat jako užitečný nástroj, pomocí něhož mají slušnou šanci se v poměrně nepřehledné oblasti společensky nežádoucích jevů neztratit. Při své práci navíc denně využívají zdroje informací, které ze stejného zákona vycházejí – mimo jiné policejní a justiční statistiky nebo soudní spisy. Zároveň však platí, že se ve svém bádání nesvazují aktuálním zněním zákona více, než je nutno. Jak v tomto směru výstižně poznamenává O. Novotný (2008), omezením se pouze na formy kriminality, které legislativa zná, by se kromě jiného dobrovolně vzdali možnosti účastnit se diskuse, zda by se zákon sám neměl změnit a zahrnout další činy, které dosud trestné nejsou. Samozřejmostí v duchu zmiňované Sutherlandovy definice kriminologie by pak měl být i náležitě kritický přístup k procesům, za nichž právo vzniká a jimiž je vymáháno. Již z principu se proto kriminologové musejí zajímat, proč určité chování trestní zákon reguluje, zatímco jiné, byť pro společnost neméně nebezpečné, nikoli.

KRIMINOLOGIE JAKO VĚDA EMPIRICKÁ

Studiu chování, které nabývá zločinného charakteru, se lidstvo věnovalo dávno před tím, než světlo světa spatřil nápad, že by se takové činnosti dalo ušlechtilé říkat kriminologie. Jak uvádějí takřka všechny kriminologické učebnice, tento termín se poprvé objevil až v díle francouzského antropologa Topinarda z roku 1879, respektive v názvu Garofalovy knihy z roku 1885. Již před nimi však o příčinách a projevech kriminality přemýšlely a psaly desítky jiných autorů, zabývajících se tímto tématem z pozic spisovatelů, lékařů nebo duchovních. Je proto důležité vědět, proč právě **na konci 19. století** zazněly hlasy, že odpovědný a systematický přístup ke studiu zločinného chování se neobejde bez specializovaného vědního oboru. Podle S. Walklateové (2007a) je provázanost vzniku kriminologie se zmíněným obdobím navíc podstatná také z toho důvodu, že v zásadě určilo, jak a na jakých principech se bude celý obor utvářet. Jde o to, že podobně jako jiné vědy i kriminologie je napevno zakořeněna v idejích **moderní doby**.

Budeme-li pro tuto, svým způsobem dodnes aktuální etapu lidských dějin hledat výstižné charakteristiky, nabízí se především bezmezná víra lidstva ve vlastní rozum a v možnost podmanit si jím svět. Počátek takto sebevědomého uvažování nelze hledat jinde než v nástupu osvícenství v 18. století. Právě tehdy byly nově hlášány nároky na moderní vědění, právě tehdy se masově šířilo nadšení, že jednou provždy končí období tmářství a nastává osvícená éra emancipujícího se lidského rozumu (srov. Pešková et al., 1997). Toto směřování pak v oblasti vědy naplno dovršily principy **pozitivizmu**. A právě ony, obrazně řečeno, stály nad kolébkou kriminologie.

Veškerou podstatu pozitivizmu lze snadno postihnout pouhým překladem slova „pozitivní“, které znamená „jistý“, „určitý“ nebo „spolehlivý“. Pozitivisté se nezajímají o nic jiného než o danou a faktickou skutečnost, tj. o to, co je, a co nám naše smysly představují. Svou roli nevidí v pátrání po smyslu skutečnosti, ale ve sbírání skutečností. Jediným účelem vědeckého poznání je pro ně zjednat člověku vládu nad věcmi, předvídat dění na světě a zařizovat se podle toho (Neff, 1993).

Byť o době současné hovoříme spíše jako o postmoderní, citované ideje jsou snadno pozorovatelné i v dnešním, každodenním životě většiny z nás. Nadále jsme neoblomně přesvědčení, že věda, založená na objektivních znalostech, učiní náš život lepší a pohodlnější. Díky jejím pokrokům jsme obklopeni neuvěřitelným množstvím technických vymožeností, cestování z jednoho konce světa na druhý se stalo záležitostí několika hodin a díky

výzkumům v oblasti medicíny se často a rádi oddáváme naději, že v brzké budoucnosti bude existovat lék na každou nemoc či neduh, které nás mohou potkat. Takovou filozofii, vlastní původně přírodním vědám, si v době svého vzniku daly do vínku i nově se objevující vědy sociální. Principiálním se pro ně stal názor, že s využitím metod, převzatých z exaktních nauk, mohou poskytnout data o sociálním světě a jeho problémech, přičemž jejich znalost následně umožní tento svět ke spokojenosti všech řídit a kontrolovat.

Jaký je v daném ohledu příběh kriminologie? Lze konstatovat, že pozitivizmus se do ní jednou provždy vtělil vírou, že kriminální chování je možno objektivně zkoumat a skrze pochopení biologických, psychologických či sociálních faktorů, které stojí na jeho pozadí, se dobrat podstatných příčinných vztahů. A nejen to. Pokud kriminologové tyto vztahy objeví a položí na stůl přesvědčivé důkazy, proč a za jakých podmínek lidé zločiny páchají, bude vzápětí možné se na dané příčiny zaměřit a vytvořit podle nich vhodnou kriminální politiku. Jinými slovy řečeno, obdobně jako mohou technické vědy snít, že na konci jejich cesty pokroku stojí dokonalé a bezchybné vynálezy, v představách prvních kriminologů se rýsovala společnost zbavená kriminality. Devatenáctému století zněla taková vize obzvlášť libě, neboť spolu s postupným růstem měst a průmyslových aglomerací rostly i sociální problémy jako chudoba či špatné životní podmínky části obyvatel, které ve svém důsledku vedly jak k nárůstu zločinu samotného, tak obav občanů z něj. Také tento fakt rychlému rozvoji kriminologie jako samostatného vědního oboru napomohl (srov. Lee, 2007).

Podstatou kriminologie se stalo **vědecké zkoumání zločinu**. Právě „vědeckost“ měla být znakem, který nově vznikající obor zaručeně odlišil od všech, výše zmiňovaných „nevědeckých“ textů a úvah, věnujících se stejným otázkám. V duchu pozitivizmu nemá kriminolog o zločinu a jeho příčinách spekulovat či planě filozofovat, nýbrž o něm po vzoru exaktních věd shromažďovat empirická data, a v nich pak hledat prokazatelné souvislosti a kauzální vztahy. Není náhodou, že za zakladatele oboru je považován **C. Lombroso**, italský antropolog, neboť to byl právě on, kdo jako první ke studiu zločinu a zločinců tímto náležitě sofistikovaným způsobem přistoupil.

Stojí za povšimnutí, že **empirickou povahu** svého oboru mají kriminologové tendenci zdůraznit pokaždé, přijde-li řeč na význam kriminologie pro trestněprávní vědu a kriminální politiku. V obou případech – a zcela v duchu pozitivizmu – argumentují, že hodláme-li kriminalitu potírat, je nevyhnutelné ji nejprve dokonale poznat. Obdobně nelze bez náležitých empirických znalostí vytvářet trestní právo, které by odpovídalo aktuálním potřebám. Jak trestněprávní věda, tak kriminální politika mají charakter

normativní (tedy vytvářejí normy, vzorce, doporučení či ideály, týkající se příslušné oblasti), a tak kriminologii s její jednoznačnou orientací na reálný stav potřebují, neboť bez ní jsou v podstatě „slepé“ (srov. Novotný et al., 2008). Bohužel zdaleka ne každého, kdo je za tvorbu trestních zákonů či obecně za přípravu a realizaci kriminální politiky odpovědný, se o tom daří přesvědčit. Kriminologie je přitom připravena poskytnout informace nejen o kriminalitě samotné nebo o lidech, kteří trestné činy páchají či se stávají jejich obětí, ale současně se stále ochotněji pouští do studia toho, jak funguje samotný systém trestní justice (srov. Newburn, 2007). Předmětem kriminologických výzkumů se díky tomu stává například efektivita jednotlivých trestů (trest odnětí svobody, alternativní tresty apod.), dopady legislativních změn na kriminalitu či zkušenosti a názory expertů, v trestní justici působících.

Rozšiřující se zájem kriminologů o nové výzkumné problémy se promítá i do stále obsáhlejších definic kriminologie samotné. Málokterý autor si dnes vystačí s pouhým etymologickým výkladem příslušného termínu (tedy „věda o kriminalitě“). Nahlédneme-li do jedné z nejnovějších českých učebnic, setkáme se s popisem, že kriminologie zkoumá za pomoci teoretických postupů a empirických metod kriminalitu, její příčiny, projevy a latenci, pachatele, oběť a jejich vzájemný vztah, sankční systémy a jejich účinnost, formální sociální kontrolu kriminality uskutečňovanou prostřednictvím trestní justice, neformální sociální kontrolu, společenské procesy kriminalizace a viktimizace, prevenci a veřejné mínění o kriminalitě (viz Kuchta et al., 2005).

Podle D. Garlanda (2002) můžeme v daných souvislostech dokonce hovořit o tom, že pokud si dnes kriminologie nárokuje postavení samostatného vědního oboru, je to díky určitému souběhu dvou, do značné míry odlišných vývojových proudů. První z nich, výše diskutovaný a na pozitivistickém nazírání na svět založený, lze s odkazem na jednoho ze zakladatelů označit jako **lombrosiánský projekt**. Jeho podstatou je touha dobrat se příčin kriminality, a to zejména tím, že se podaří nalézt charakteristiky, které odlišují kriminální populaci od nekriminální. Druhý proud, pro nějž se podle Garlanda hodí nálepka **vládní projekt**, je pak daleko více zaměřen na ryze praktické otázky, související již přímo s prací trestní justice. Kriminologické výzkumy se v tomto případě orientují na činnost policie, soudů, vězeňství a dalších institucí, eventuálně se snaží nabídnout data o rozsahu a struktuře kriminality. S trochou despektu, vyvolaného zjevným odklonem od původních, přísně vědeckých ambicí kriminologie, bývá tento směr bádání nazýván **kriminologií administrativní**. Jako první použil takové označení

J. Young, a to konkrétně pro výzkumy realizované na půdě britského Home Office v osmdesátých letech 20. století (více viz např. Young, 1994).

KRIMINOLOGIE JAKO VĚDA MULTIDISCIPLINÁRNÍ

Kriminologii jsme popsali jako vědu zabývající se studiem kriminality. Je však na místě, aby si v tomto směru nárokovala výhradní postavení? Nejsou tu náhodou i další obory, pro něž zločin a zločinci představují předmět trvalého zájmu? Také na tyto otázky je nutné odpovědět, chceme-li pochopit postavení a roli kriminologie v současném světě.

O vztahu kriminologie k **trestněprávní vědě** již byla řeč. I pro ni je kriminalita ústředním tématem, k němuž ovšem přistupuje ze specifické pozice vědy normativní. Platí však, že také mezi vědami empirickými se najdou takové, v jejichž rámci vznikla a vzniká úctyhodná řada studií, úzce orientovaných na problematiku kriminality. Pokud je mezi čtenáři **psycholog** nebo student psychologie, dávno je muselo napadnout, že kriminologie se předmětem svého zájmu nutně a v mnoha směrech kryje s kriminální (forenzní) psychologií. **Sociologa** pro změnu velmi nudila pasáž o sociálních deviacích, neboť toto téma dávno obsáhl v rámci přednášek ze svého oboru. Podobné zážitky možná čekají na dalších stránkách také na **pedagogy** nebo **sociální pracovníky**, neboť v kriminologii se nutně řeší jak vztahy mezi výchovou a trestnou činností (včetně výchovného působení na pachatele), tak problémy jako sociální pomoc rizikovým skupinám. Významných průníků na pole své působnosti by si mohli povšimnout taktéž **politologové**, **ekonomové**, **historici**, **odborníci na média** a mnozí další. Buďme proto upřímní – je zde, uvážíme-li pluky expertů na zločin, rekrutujících se z mnoha příbuzných oborů, místo pro kriminologii? Neměl tak trochu pravdu **T. Sellin**, když kriminology s jistou dávkou škodolibosti přirovnával ke králům bez království?

Naznačená otázka volá po důkladném teoretickém rozboru. Výstižnou odpověď nám však nabídne i letmý pohled do praxe. Pokusme si vybavit, v jakých souvislostech se nejčastěji hovoří o kriminalitě a jejích příčinách. Které faktory zaznívají? Většinou takové jako neadekvátní výchova v rodinách či ve škole, násilí v médiích, negativní vliv vrstevníků, dědičnost, nevhodně trávený volný čas, špatné vzory politiků, nezaměstnanost, chudoba, anonymita velkoměst, morální úpadek společnosti, příliv cizinců, nedostatek